

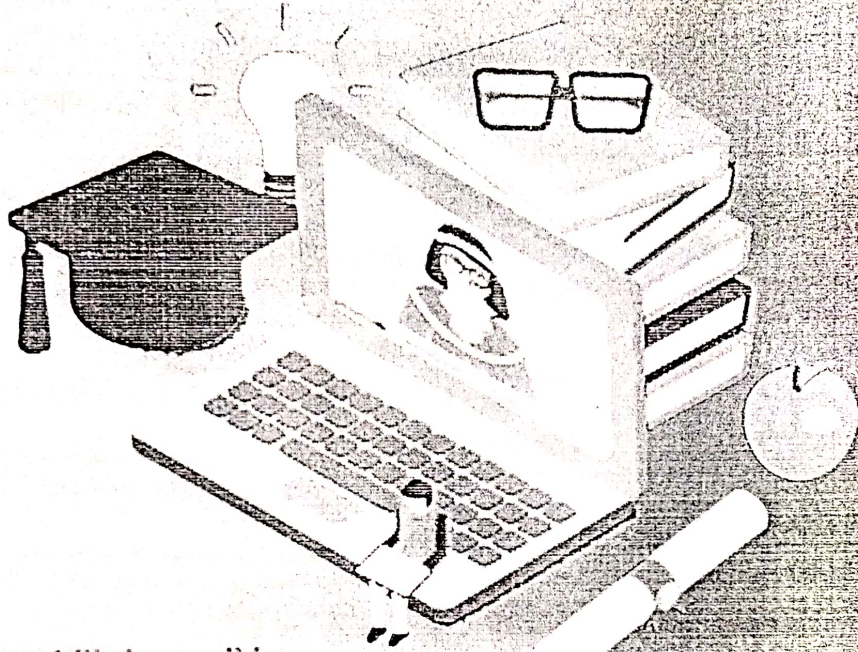

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

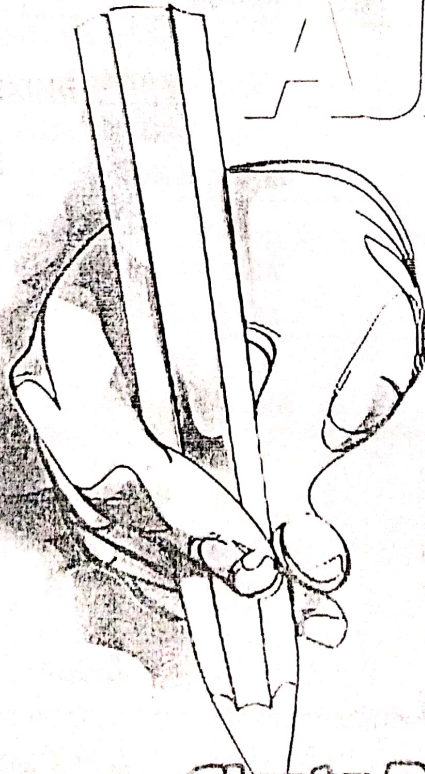

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018

Marathi

www.ajantaonline.org
2023-1.5

AJANTA

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतातील ग्रामीण दारिद्र्य : एक अभ्यास प्रा. डी. पी. कांबळे	१-३
२	विमुद्रीकरण : स्वरूप परिणाम प्रा. डॉ. सुभाष रा. गुर्जर	४-७
३	महाराष्ट्रातील शेती उत्पन्नातील प्रादेशिक विषमता माधव शिंदे	८-१४
४	नवीन आर्थिक धोरण डॉ. ढास डी. के.	१५-१९
५	भारताचा कृषी व्यापार प्रा. डॉ. शिवाजी पाते	२०-२४
६	भारतीय कृषी विकासामध्ये आधुनिक सिंचन पद्धतीचे महत्व प्रा. डॉ. मदन राधाकिसन शिंदे	२५-३१
७	विकास सेवा संस्था आणि विविध अभ्यास गट डॉ. मधुरा कुलकर्णी	३२-३६
८	नवीन आर्थिक धोरण प्रा. डॉ. नीता तिवारी	३७-४१
९	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा. चंद्रशेखर पुं. फरकाडे	४२-४५
१०	भारतीय शेतकऱ्यांची आत्महत्या - एक आर्थिक चिंतन डॉ. संगीता टक्कामोरे	४६-४९
११	भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील सेवा क्षेत्राची भूमिका डॉ. वाल्मिक दगडू परहर	५०-५३
१२	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी उद्योगाची भूमिका प्रा. डॉ. एन. एन. धोंडगे प्रा. डॉ. व्ही. डी. पाटील	५४-५८
१३	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नोटबंदी प्रा. हर्षद अरविंद एकबोटे	५९-६२
१४	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दारिद्र्याची समस्या प्रा. शेल्लके सी. एस.	६३-६७
१५	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वस्तू आणि सेवा कराची अंतिम मर्यादा आणि पुरोगामीत्व प्रा. रविंद्र बा. शेंडे	६८-७१
१६	भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणानंतर शहरीकरणाच्या संधी व आव्हाने पंकज मा. ताथडे	७२-७८

१५. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वस्तू आणि सेवा कराची अंतिम मर्यादा आणि पुरोगामीत्व

प्रा. रविंद्र बा. शेंडे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची विभागणी पारंपारिक पध्दतीनुसार तीन क्षेत्रात केली जाते. शेती आणि संलग्न व्यवसाय प्राथमिक क्षेत्रात येतात. द्वितीय क्षेत्र हे औद्योगिक क्षेत्र असून तृतीय क्षेत्र हे सेवासुविधांचे असते. या तीनही क्षेत्रातून उत्पादन होणाऱ्या एकूण उत्पादनाला स्थूल देशांतर्गत उत्पादन म्हणतात.

१९८० पासून प्राथमिक क्षेत्राचा हिस्सा कमी होत गेला आहे, (सन २०१७-१८ नुसार १४% आहे.) तर औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा वाढून तो ३०% झाला आणि सेवा क्षेत्राचा वाटा खुपच वाढला आणि तो सुमारे ५६% झाला आहे.

०१ जुलै २०१७ पासून अनेक अप्रत्यक्ष कर बंद करून "एक देश - एक कर - एक बाजारपेठ" हे समिकरण वस्तू व सेवा करामार्फत निर्माण करण्यात आले आहे. भ्रष्टाचार, काळा पैसा नष्ट करण्यासाठी जसे नोव्हें २०१६ मध्ये विमुद्रीकरण हे साधन वापरण्यात आले. अगदी त्याचप्रमाणे ०१ जुलै २०१७ पासून वस्तू व सेवा करप्रणाली अस्तित्वात आली आहे. भ्रष्टाचार, काळा पैसा इत्यादी कायमचे नष्ट करण्यासाठी हे विविध उपाय वापरत असतांना सर्वसामान्य मनुष्य मागे जात आहे काय? अर्थव्यवस्थेचे भविष्य काय? याचा विचार भारतीय अर्थव्यवस्थेत होणे आवश्यक आहे.

कोणत्याही देशातील करप्रणालीत करापेक्षा वस्तूच्या दर्जाबाबत अधिक काळजी घेणे आवश्यक आहे. दर्जा व गुणवत्तेच्या कारणाने नाकारण्याची क्षमता आपल्या देशात नाही. पर्यायाने बाजारात निकृष्ट दर्जाचा माल विक्रीसाठी उपलब्ध होतो व त्याचा परिणाम आरोग्यावर होत असतो.

वस्तू व सेवा कर अंमलबजावणीत कराची अंतिम मर्यादा जास्त (२८%) आणि वस्तूच्या दर्जा व गुणवत्तेकडे झालेले दुर्लक्ष या प्रमुख गोष्टी लक्षात घेऊन वस्तू व सेवा करप्रणालीमधील स्लॅब मध्ये बदल करणे शक्य तितक्या लवकर आवश्यक आहे.

"कर आणि महागाई घेई बचतीचा घास" हे समिकरण वस्तू व सेवा करप्रणाली मार्फत निर्माण झाले आहे. अप्रत्यक्ष कराची अंतिम मर्यादा ही कमीत कमी व वस्तूचा दर्जा योग्य हयाचा एकत्रीत विचार करून वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी झाल्यास करप्रणालीतील पुरोगामीत्व अधिकाधिक बळकट होईल. थोडक्यात देशातील करप्रणाली उचित स्वरूपात व न्याय पध्दतीने आणि व्यापक पायावर उभारणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. वस्तू व सेवा करप्रणालीतील स्लॅब व पर्यायी अनुकूल स्लॅबचा अभ्यास करणे.
२. "कर व वस्तूचा दर्जा योग्य" या संकल्पनेचा अभ्यास करणे."

३. "करप्रणालीतील मुलभूत आधार—राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अचुक आकडा" याचा अभ्यास करणे.

४. पुरोगामीत्वामधील प्रमाणबद्धता व कर याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहिते

१. चांगल्या करप्रणालीमूळे नविन ग्राहक वर्ग निर्माण होतो.

२. वस्तू व सेवा करप्रणालीमूळे सर्वच वर्ग नाराज झाले आहे.

३. भारताच्या सर्वसमोवशाक वृद्धीच्या प्रवासाकरीता राजस्व हा घटक मजबूत असणे आवश्यक आहे.

संशोधन पध्दती

सर्वच देश सदैव पुरोगामी करप्रणालीच्या प्रयत्नात असते. भारत सुध्दा याला अपवाद नाही. वस्तू व सेवा कर व पुरोगामीत्व यांचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधातून करीत असतांना संपूर्ण माहिती दुय्यम स्रोतामधून घेतलेली आहे. यात विविध संदर्भ पुस्तके, लोकसत्ता — अर्थब्रम्ह, मासिके, इंटरनेट, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा आधार घेऊन विषयाचे विश्लेषण केले आहे.

राजकोषीय व मौद्रिक धोरणाची परस्परपुरकता

केंद्रीय बँक मौद्रिक धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी करते व किमंत स्थिरता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते. राजकोषीय धोरण सरकारच्या हातात असते व त्यामार्फतसुध्दा किमंत स्थिरता निर्माण करण्याच्या व टिकविण्याचा प्रयत्न होतो. अजुनही आपल्या अर्थव्यवस्थेत या दोन्ही धोरणाचा वापर परस्परपूरक न झाल्यामुळे किमंत स्थिरता निर्माण झाली नाही. भाववाढच पहायला मिळते. वाढत्या किमंतीचा प्रश्न दुसऱ्या महायुद्धानंतर सुरू झाला व तो आजही कायम आहे. या दोन्ही धोरणात ज्या—ज्या देशात परस्परपुरकता आहे त्या देशात नक्की किमंत स्थिरता पहायला मिळते.

किमंत स्थिरता, पूर्ण रोजगारी, आर्थिक विकास, विनिमयदरात स्थिरता निर्माण करण्यासाठी राजकोषीय व मौद्रिक धोरणाची अंमलबजावणी होत असते. विविध मर्यादा ओळखून दोन्ही धोरणांची अंमलबजावणी झाल्यास अस्तित्वात असलेली कार्यक्षमता वाढून विविध संंधी निर्माण होऊन, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या रचनात्मक विकासाला गती मिळणारी आहे.

राजकोषीय धोरणातील कर व इतर साधने, मौद्रिक धोरणातील मात्रात्मक, गुणात्मक व प्रत्यक्ष नियंत्रणाची साधने या सर्व साधनांचा योग्य मेळ जुळवल्यास वस्तू व सेवा करप्रणालीतील अंतिम मर्यादा अनुकूल होईल.

महत्तम सामाजिक लाभांचा सिध्दांत व कर मर्यादा

सार्वजनिक आय — व्ययाच्या कोणत्या मात्रेवरती सरकारने आपले आर्थिक व्यवहार थांबविले पाहिजेत याची माहिती डॉ. डॉल्टन यांनी आपल्या महत्तम सामाजिक लाभांच्या सिध्दांतात सांगितली आहे. सिमांत लाभ व सीमांत त्याग समान असणाऱ्या आय — व्ययाच्या मात्रेवरती राजस्वाचे व्यवहार योग्य असते असे डॉ. डॉल्टनचे मत आहे.

सामाजिक सुरक्षितता, उत्पादन सुधारणा, वितरणात सुधारणा, आर्थिक स्थिरता व पूर्ण रोजगार आणि भविष्यकालिन तरतूद इत्यादी घटकांद्वारे महत्तम सामाजिक लाभांचे मोजमाप करता येते असे डॉल्टन यांचे मत आहे. डॉ. डॉल्टन म्हणतात, सरकार हे आजच्या व उदयाच्या अशा दोन्ही पिढ्यांचे विश्वस्त असते. महत्तम

सामाजिक लाभाचा सिध्दांत खरा ठरण्याकरीता कराची अंतिम मर्यादा व शून्य मर्यादा ठरवून म्हणजे ०%, १%, २%, ३%, ४%, ५%, (स्लॅब १) ६%, ७%, ८%, ९%, १०%, (स्लॅब २) १५% (स्लॅब ३) २०% (स्लॅब ४) असे विविध स्लॅब व अनुकूल अंतिम मर्यादा २०: आधार घेवून (०:, ५:, १२:, १८: आणि २८: ऐवजी) प्रत्येक वित्तीय वर्षात त्या वस्तूला असणारी मागणी व त्या वस्तूचा पुरवठा तसेच सामाजिक हित लक्षात घेऊन स्लॅब मध्ये बदल केल्यास करामधील पुरोगामीत्व अधिक मजबूत होईल, तसेच ती वस्तू कोणत्या क्षेत्रात येते उदा. शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्र, तसेच त्या क्षेत्राचा जी. डी. पी. मध्ये असणारा वाटा इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन शून्य व अंतिम मर्यादा आखणे गरजेचे आहे.

काही वस्तूबाबत कराची मर्यादा ही आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेनुसार रोज बदलणारी असली पाहिजेत उदा. पेट्रोल, डिझेल, महागड्या मोटारगाड्या इत्यादी आणि सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे वस्तूच्या व सेवेच्या दर्जाबाबत अधिक काळजी घेणे आवश्यक आहे.

करप्रणालीतील मूलभूत आधार राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अचूक आकडा

भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तूविनिमय पध्दतीमार्फत आर्थिक व्यवहार खुपच कमी होत असतांनासुध्दा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा आकडा अचूक मिळवता येत नाही. ही मोठी कमतरता आहे. उत्पन्नाचा आकडा अचूक उपलब्ध होत नसल्यामुळे करप्रणालीत पुरोगामीत्व आणणे कठीण आहे. हे प्रत्येक भारतीय नागरिकाने प्रथमता लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्न मापणाच्या ज्या विविध पध्दती आहे. १) आय गणना पध्दती २) उत्पादन गणना पध्दती ३) खर्च गणना पध्दती ४) सामाजिक लेखा पध्दती ५) मिश्र गणना पध्दती या सर्व पध्दतीतील गुण दोष लक्षात घेऊन राष्ट्रीय उत्पन्न मापणाची एकच पध्दती ती "आय गणना पध्दती" वापरल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अचूक आकडा मिळवता येईल. त्यामुळे पुरोगामीत्वाच्या आधारावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कराची आखणी व अंमलबजावणी करणे सोपे होईल. थोडक्यात राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अचूक आकडा करप्रणालीतील पाया आहे.

प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करामधील संतुलन शक्य

प्रत्येक वित्तीय वर्षात प्रत्यक्ष कराबाबत जे स्लॅब निर्माण करण्यात येते (उदा. २०१८ - १९ या वित्तीय वर्षासाठी ५%, २०% आणि ३०% तसेच सुट व अटी) त्यामधील नंबर दोन वरती असणारा स्लॅब हा अप्रत्यक्ष करातील अंतिम मर्यादा म्हणून गृहित असल्यास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करात चांगले संतुलन निर्माण होऊन उत्पन्नाचा मोठा भाग निर्माण होईल.

कर म्हणजे करार नव्हे ही गोष्ट करामध्ये असली तरी अशा संतुलनामुळे उत्पन्नाचा भाग मोठा करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक व्यक्ती करेल तसेच स्वताची करदेयक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न होईल. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करामुळे कोणताही वर्ग नाराज होता कामा नये. अशी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करारातील स्लॅबची रचना असावयास हवी. परंतु आज या दोन्ही करामुळे सर्वच वर्ग नाराज आहे. अशा संतुलनामुळे दुरुस्तीकरण शक्य आहे.

पुरोगामीत्वतेतील प्रमाणबध्दता व प्रमाणबध्दतेतील पुरोगामीत्व

वस्तू व सेवा करात प्रत्येकासाठी कराचा दर समान असल्यामुळे करदाता ह्या नात्याने प्रत्येकाचा दर्जा समान असतो. वस्तू व सेवा करामुळे सर्व व्यक्तीची तुलनात्मक आर्थिक स्थिती पूर्ववत राहते.

वस्तू व सेवा कराचा दुरूपयोग राजकीय कारणांसाठी, काही विशिष्ट गटांना किंवा उद्योगांना नष्ट करण्यासाठी केला जाऊ शकत नाही हे खरे आहे.

पुरोगामीत्वतेतील प्रमाणबद्धता व प्रमाणबद्धतेतील पुरोगामीत्व प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कराच्या आकारणीत समाविष्ट असल्यामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कराची अंतिम मर्यादा अनुकूल असणे आवश्यक आहे. करप्रणालीमध्ये पुरोगामीत्व आणण्यासाठी सरकारने उत्पन्नाच्या विविध स्रोताकडे लवचिकतेच्या आधाराने पाहणे गरजेचे आहे. तसेच सार्वजनिक खर्चाच्या व कराच्या विविध तत्वाचा आधार घेणे आवश्यक आहे. थोडक्यात भारताच्या सर्वसमावेशक वृद्धीच्या प्रवासाकरीता अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांसारखा राजस्व हा घटक मजबूत असणे आवश्यक आहे.

समारोप

कोणत्याही देशातील करप्रणालीत करापेक्षा वस्तूच्या दर्जाबाबत अधिक काळजी घेणे आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुध्दा हेच अपेक्षित आहे. सद्या अस्तित्वात असलेली अंतिम मर्यादा प्रत्यक्ष व वस्तू व सेवा करामधील कमी झाल्यास (प्रत्यक्ष कर ३०% ऐवजी— २५% व वस्तू व सेवा कर २८% ऐवजी—२०%) पुरोगामीत्व अधिक बळकट होईल.

करप्रणालीत पुरोगामीत्व आणण्यासाठी विविध उपाय आहेत. त्यापैकी प्रमुख उपाय म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अचूक आकडा प्राप्त करणे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तूविनिमय पध्दतीने फार थोडे व्यवहार चालत असतांना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा आकडा अजुनही अचूक मिळत नाही. यासाठी अस्तित्वात असलेल्या राष्ट्रीय उत्पन्न मापणाच्या पध्दतीत बदल करणे आवश्यक आहे. सर्व पध्दती ऐवजी किंवा मिश्र गणना पध्दती ऐवजी फक्त आय गणना पध्दती वापरल्यास (सुरूवातीला काही वर्षे अडचण जाईल) राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या अचूक आकडा प्राप्त होईल त्यामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कराची अंतिम मर्यादा अनुकूल ठरविणे कठीण जाणार नाहीत.

अनुकूल अंतिम मर्यादा असल्यास पुरोगामीत्वाचा आधारावर करामार्फत उत्पन्नाचा आकडा अचूक व मोठा होऊन राजकोषीय तुट ही कायमची बंद होऊ शकते. प्रत्येक वित्तीय वर्षात उत्पन्न व खर्चाचे विविध स्रोत, कराची व खर्चाची तत्वे लवचिकतेच्या आधारावर तपासणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात भारताच्या सर्वसमावेशक वृद्धीच्या प्रवासाकरीता राजस्व हा घटक मजबूत असणे आवश्यक आहे. वस्तू व सेवा करप्रणालीमुळे हा घटक मजबूत बनत आहे. प्रश्न आहे तो अनुकूल स्लॅबचा व अंतिम मर्यादेचा, प्रत्येक वित्तीय वर्षात अनुकूल स्लॅब निर्माण केल्यास करप्रणालीतील पुरोगामीत्वाला अधिक बळकटी येईल हे सत्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. देशपांडे विनायक आ., भारतीय अर्थव्यवस्था (संकमण व विकास), हिमालया पब्लिकेशन नागपूर,
२. झामरे ग.ना., स्थूल अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे पब्लिकेशन नागपूर,
३. लोकसत्ता — अर्थब्रम्ह २०१७—१८, अंक १
४. अर्थसंवाद — खंड ३७